

ANWB

Roofvogelgids

van Europa

Daniel Schmidt-Rothmund

Winfried Nachtigall

Theodor Mebs

Voorwoord

Het was voor dr. Theodor Mebs een grote vreugde toen hij begin jaren zestig in contact kwam met Kosmos-Verlag in Stuttgart en uiteindelijk in 1964 zijn eerste natuurgids over Europese roofvogels kon schrijven. Op dat moment ging het niet goed met deze groep vogels, omdat er in bepaalde periodes van het jaar nog op sommige soorten gejaagd mocht worden. Alle roofvogels in Europa zijn nu wettelijk beschermd. Men heeft erkend dat roofvogels belangrijke onderdelen van de levensgemeenschappen in de natuur zijn en het tegelijkertijd, als zogenoemde 'bio-indicatoren', mogelijk maken om conclusies te trekken over de toestand van ons milieu.

Zo werd de slechtvalkenpopulatie in Europa tussen 1965 en 1975 met uitsterven bedreigd en was er weinig hoop om ze te redden. In slechts twee decennia was de broedpopulatie in zowel Europa als Noord-Amerika met ongeveer 90% afgenomen. De belangrijkste oorzaak was blootstelling aan biociden, bijvoorbeeld gechlorideerde koolwaterstoffen zoals DDT, Dieldrin en HCB, die werden gebruikt voor insectenbestrijding en zaadbehandeling. Het gevaar van deze stoffen werd pas volledig erkend nadat er intensief onderzoek werd gedaan naar de oorzaken van de catastrofale achteruitgang van de slechtvalkenpopulatie. Dit heeft er in belangrijke mate toe bijgedragen dat het gebruik van deze biociden nu in alle Europese landen is verboden. Sindsdien zit de slechtvalk weer in de lift. Ook de populaties van de sperwer, de visarend en enkele andere soorten, die ook sterk waren afgenomen als gevolg van de biociden, konden zich herstellen.

Met dit in het achterhoofd werd het boek over de 'roofvogels van Europa' in 1988 volledig herzien door Theo Mebs. Al daarvoor waren er veel nieuwe werkgroepen op regionaal, nationaal en internationaal niveau die zich actief bezighielden met het onderzoek naar en de bescherming van roofvogels. Het beschrijven van hun resultaten en het ondersteunen van hun werk waren de hoofddoelen van deze Kosmos-natuurgids.

Een tweede druk van de herziene uitgave verscheen in 1994, omdat de politieke situatie in Europa inmiddels zo veranderd was dat alleen al om die reden een herziening van dit boek noodzakelijk was. Theo Mebs had door veel contacten met

gespecialiseerde collega's in de afzonderlijke landen veel nieuwe cijfers gekregen over de broedpopulaties van roofvogels en valken.

Bij het vergelijken van de geactualiseerde populatiecijfers met de eerdere waarden werd voor sommige roofvogelsoorten een positieve ontwikkeling geconstateerd. Dit kwam deels door nauwkeuriger onderzoek, maar deels ook door daadwerkelijke toenames als gevolg van succesvolle beschermingsmaatregelen.

Ondanks deze positieve ontwikkelingen kan echter niet over het hoofd worden gezien dat veel soorten roofvogels nog steeds worden bedreigd in hun broedpopulaties, zowel in Europa als in de rest van de wereld. Directe en indirecte menselijke ingrepen in het klimaat en in habitats leiden tot grote verliezen aan biodiversiteit.

Na het verschijnen van de derde editie in 2002, presenteerde Theo Mebs in 2012 weer een nieuwe versie om in deze vierde editie veel innovaties in het roofvogelonderzoek in Europa te presenteren. Zo was er veel nieuwe kennis verkregen uit satellietmetrie.

Na een lang en bevredigend leven stierf dr. Theodor Mebs in 2017 op 87-jarige leeftijd. Al meer dan 50 jaar was zijn werk voor veel lezers een zeer populaire kennismaking met roofvogels. Theo Mebs wilde altijd dat dit boek veel nieuwe vrienden zou opleveren voor roofvogels en valken en dat het de beschermingsmaatregelen voor hen zou versterken. In die zin vatten we ook onze inspanningen op om zijn werk voort te zetten met deze nieuwe en bijgewerkte vijfde editie.

Daniel Schmidt-Rothmund & Winfried Nachtigall

Dit boek is opgedragen aan onze collega dr. Anita Gamauf († 2018), die een grote bijdrage heeft geleverd aan het onderzoek en de bescherming van roofvogels en valken. Ze zou co-auteur zijn van dit boek, maar is onverwachts overleden.

Mannetje bruine kiekendief remt met gespreide staartpennen zijn vlucht af bij het landen in het riet.

De roofvogels en valken van Europa in één oogopslag

Roofvogels hebben mensen altijd gefascineerd, vooral vanwege het bijzonder indrukwekkende aanzicht dat ze tijdens de vlucht bieden. Als 'heersers van de lucht' werden arenden (ook wel adelaars genoemd) een symbool van macht op wapenschilden en nationale emblemen. Roofvogels komen met meer dan 330 verschillende soorten voor over de hele wereld, maar in een zeer ongelijke verdeling. De overgrote meerderheid van de soorten (ca. 220) leeft in de tropische savannes en regenwouden, terwijl slechts 4 soorten broeden op de arctische toendra. Tot dusver zijn in Europa 39 soorten als

broedvogel geregistreerd. In termen van het zoölogische systeem vinden we vertegenwoordigers van 3 families (Pandionidae, Accipitridae, Falconidae) en 15 verschillende geslachten. De spreiding in lichaamslengte is groot: van het kleine smelleken met 26-33 cm, dat als broedvogel leeft in Scandinavische open landschappen, tot de enorme lammergier met 105-125 cm, die voorkomt in het hooggebergte van Europa. Met een eenvoudige classificatie kunnen 9 soorten (waaronder 6 valkensoorten) worden geclassificeerd als klein (ongeveer 30 cm), 22 soorten als middelgroot (50-60 cm) en 8 soorten als groot (vanaf 80 cm). De meerderheid van de Europese roofvogels leeft in verschillende soorten open landschappen, van akkerland en weidenschap tot steppen en woestijnen, niet zelden tot op grote hoogte. Voornamelijk nabij het water leven slechts 3 soorten met visarend, zeearend en bruine kiekendief. Eleonora's valk is bijzonder gespecialiseerd: levend langs rotskusten, vooral van mediterrane eilanden, gebruikt hij de trek van zangvogels als bron voor zijn voedsel en dat van zijn jongen. Afhankelijk van de leefomstandigheden, dat wil zeggen voedsel, broedplaatsen, verstoringen en vervolging, variëren de broedpopulaties van de individuele soorten in omvang. De zeldzaamste soorten in Europa zijn de sakervalk met iets meer dan 500 paren en de lannervalk met ongeveer 600 broedparen. De twee meest voorkomende soorten zijn de torenvalk met ongeveer 0,5 miljoen en de buizerd met ongeveer 1,1 miljoen broedparen. Na tijden van kleine broedpopulaties als gevolg van vervolging door mensen en negatieve invloeden van milieutoxines, gaat het momenteel weer beter met de meeste Europese roofvogels. Volgens BirdLife International vertonen 25 van de 39 Europese soorten stabiele of toenemende broedpopulaties; de ontwikkeling van 5 soorten is onbekend en 9 soorten laten populatiedalingen zien. Europa heeft een andere betekenis als leefgebied in een globale vergelijking voor de individuele soorten. Wespendif, Balkansperwer, Eleonora's valk, rode wouw en Spaanse keizerarend leven met meer dan 75% van hun wereldwijde populaties in Europa. Bij het vergelijken van de regio's van Europa zijn Zuid- en Oost-Europa het belangrijkste. Enerzijds komen hier de meeste soorten voor en anderzijds de meeste soorten met het grootste populaatieaandeel binnen Europa.

Een opvliegende slechtvalk laat sneeuw opdarren.

Vale gieren op hun rustplaats op een richel.

Het leven van roofvogels en valken

Verwantschappen

Vanwege moleculair-genetische verschillen benoemt het zoölogische systeem de roofvogels (Accipitriformes) nu als een orde waarin de familie van visarenden (Pandionidae) naast de familie van sperwers (Accipitridae) staat. De valken zijn nu ondergebracht in een andere, aparte orde (Falconiformes), waartoe de familie van de Falconidae behoort. Tot een paar jaar geleden waren deze twee orden samengebracht in één orde, in het Nederlands roofvogels genoemd. Hieronder schrijven we voor de eenvoud meestal alleen over roofvogels of roofvogelsoorten, maar daarmee bedoelen we ook altijd de valken(soorten).

De valken verschillen van de roofvogels in hun lichaamsbouw en manier van leven, evenals in de volgende opvallende kenmerken:

- Aan de onderrand van de bovensnavel zit aan beide zijden een spits uitsteeksel, de zogenaamde 'valkentang', die tegenover een inkeping in de bovenrand van de ondersnavel staat. Hierdoor zijn de valken beter in staat om hun prooi te doden door die in de nek te bijten en de halswervels door te snijden.
- Bij valken is het neusgat rond en steekt in het midden een schotje uit. Bij de roofvogels daarentegen is het neusgat meer ovaal of spleetvormig.
- De rui van de handpennen (veren die de vleugelpunt vormen) verloopt bij de valken in een andere volgorde dan bij de roofvogels.
- Valken bouwen niet hun eigen nest, maar leggen hun geelbruine tot roodbruine eieren op een bestaande ondergrond, bijvoorbeeld in een oud nest van een andere vogelsoort of op de kale vloer van een richel of holte.

In tegenstelling tot de valken doden roofvogels hun prooi met een stevige greep met de scherpe nagels van hun klauwen. Alleen de gieren die zich voeden met dode dieren hebben stompe nagels. De snavel heeft scherpe snijranden waardoor stukken vlees uit de prooi kunnen worden gescheurd en pezen kunnen worden doorgesneden. Met hun krachtige snavel zijn de grote gieren in staat de dikke huid van karkassen open te scheuren.

Geslachtsdimorfisme

Bij de meeste roofvogelsoorten is het vrouwtje groter en zwaarder dan het mannetje, bij sommige soorten minder uitgesproken, bij andere meer. Dit heeft vooral te maken met de taakverdeling in het broedseizoen: het vrouwtje blijft enige tijd in het nestgebied voor het begin van de eileg en wordt door het mannetje van voedsel voorzien. Zij heeft dan voldoende vetreserves om eieren te leggen en uit te broeden en om voor de jongen te zorgen. Het kleinere en lichtere mannetje, dat zich vooral bekommert om de voedselvoorziening van het vrouwtje en dan ook nog de kleine jongen, moet daarom een zo lenig en succesvol mogelijke jager zijn. Hiervoor zijn iets kleinere lichaamsafmetingen een voordeel. Het verschil in grootte en gewicht tussen de geslachten is het meest uitgesproken bij die soorten roofvogels en valken die voornamelijk of bijna uitsluitend op vliegende —

Met zijn 'haaksnavel' is de havik het toonbeeld van een roofvogel.

Op het portret van deze slechtvalk is de 'valkentang' aan de onderkant van de bovensnavel goed te zien. In het ronde neusgat bevindt zich een schotje. Het oog is erg groot in vergelijking met de kop.

INLEIDING

vogels jagen, namelijk de havik en de sperwer en de slechtvalk. Bij de sperwer weegt het vrouwtje tijdens het broedseizoen ongeveer twee keer zoveel als het mannetje.

Habitats

In het algemeen moet het leefgebied voldoende voedsel en geschikte broedplaatsen bieden. Met betrekking tot voedsel is de toegankelijkheid ervan van cruciaal belang. Het is belangrijk dat de aanwezige prooi ook gevangen kan worden. In dit opzicht spelen bijvoorbeeld de dichtheid van de vegetatie of de hoogte van een gesloten sneeuwdek een belangrijke rol als beperkende factoren. Terwijl de meeste soorten roofvogels afhankelijk zijn van open terrein om te jagen, hebben sommige andere soorten (bijvoorbeeld havik en sperwer) een landschap nodig dat rijk is aan dekking, zodat ze prooiën zo ongezien mogelijk kunnen achter-

volgen om te profiteren van het verrassingseffect. Bij het kiezen van een broedplaats zijn sommige soorten flexibel, terwijl andere soorten specifieke eisen stellen.

Populatie-dichtheid en territorium

De populatie-dichtheid is afhankelijk van de kwaliteit van het leefgebied en de hoeveelheid beschikbaar voedsel. Afhankelijk van de populatiefluctuaties van de belangrijkste prooi-soorten (bijv. woelmuizen), vertoont de populatie-dichtheid (van bijv. buizerd en torenvalk) overeenkomstige schommelingen in de loop van meerdere jaren. Ook moet er rekening mee worden gehouden dat als er een tekort aan voedsel is, een deel van de paren niet broedt.

Het gebied dat wordt verdedigd tegen soortgenoten wordt in de strikte zin van het woord een territorium genoemd. Voor sommige soorten is dit alleen de nabijheid van het nest. Daarnaast worden

Tijdens de graanoogst worden de voorheen dichtbegroeide gebieden plotseling blootgelegd. Hierdoor is er een grote voorraad voedsel beschikbaar. Jagende zwarte wouwen en ooievaars maken hier van de gelegenheid gebruik.

Een zwarte wouw vangt vliegende grote groene sabelsprinkhanen tijdens het dorsen van graan.

indringers vaak alleen uit het territorium begeleid. Sommige soorten zijn echter erg territoriaal en verjagen soortgenoten zelfs nog verder weg van het nest. Andere soorten leven in groepen en broeden soms als een kolonie dicht bij elkaar. In ieder geval moet het leefgebied dat voor een paar als jachtgebied beschikbaar is, groot genoeg zijn om voldoende voedsel te bieden voor het succesvol grootbrengen van jongen. De jachtgebieden van naburige paren kunnen elkaar gedeeltelijk of, in het geval van koloniebroeders, geheel overlappen.

Jachtstijl en voedsel

De optimale aanpassing van de verschillende roofvogel- en valkensoorten aan hun omgeving komt goed tot zijn recht in de manier waarop ze vliegen en jagen om voedsel te verkrijgen. Ze hebben allemaal een uitstekend gezichtsvermogen en kunnen hun prooi van grote afstand waarnemen. Bij sommige soorten, bijvoorbeeld de kiekendieven, is het gehoor goed ontwikkeld, zodat ze prooien op basis van hun vocalisaties zelfs in dichte vegetatie kunnen lokaliseren.

Visarend vliegt op met een gevangen vis.

De gieren- en arendsoorten, die al zwevend en profiterend van thermiek grote gebieden afzoeken op voedsel, hebben zeer lange en brede vleugels waarmee ze bijzonder goed in staat zijn te zweven. Hierdoor kunnen ze op een energiebesparende manier grote gebieden doorzoeken, waarbij ze regelmatig aas opsporen, oftewel dieren die al dood zijn. Daarentegen zijn de lange vleugels van de valken die in de open lucht op vliegende vogels of insecten jagen smal en spits. Ze achtervolgen hun prooi, soms over grote afstanden, en kunnen enorme snelheden ontwikkelen, vooral bij stortduiken vanaf grote hoogte.

De 'korteafstandsjagers' van landschappen met veel dekking, dus havik en sperwer, zijn met rela-

tief korte en brede vleugels en een lange staart zeer wendbaar in de vlucht en kunnen vanaf de start over korte afstanden hoge snelheden bereiken. Bijzonder opmerkelijk zijn hier de optimale aanpassingen van de visarend aan zijn voedselverwerving, vissen, zowel in lichaamsbouw als in de manier van jagen (zie blz. 32).

Hoewel sommige roofvogelsoorten zeer gespecialiseerd zijn in hun dieet (bijvoorbeeld de visarend), hebben de meeste soorten een breed scala aan prooien die ze kunnen gebruiken, afhankelijk van de lokale en seizoensgebonden omstandigheden. In de regel vormen die diersoorten van een bepaalde grootteklasse die op een gegeven moment bijzonder veel voorkomen de belangrijkste prooi.

De copulatie bij vogels, hier boomvalken, is een evenwichtsoefening en vereist optimale coördinatie van het paar.

Boomvalken hebben een nest op grote hoogte bezet in een hoogspanningsmast.

Vale gier

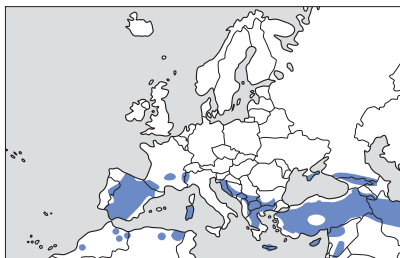
— *Gyps fulvus*

**GRIFFON VULTURE – VAUTOUR FAUVE –
GÄNSEGEIER – BUITRE LEONADO**

LENGTE: ca. 100 cm

SPANWIJDTE: ca. 270 cm

GEWICHT: 6200–8500 g

VOORKOMEN IN MIDDEN-EUROPA In de 18e eeuw leefden de laatste vale gieren als broedvogels in Zuid-Duitsland op de Schwäbische Alb, waar ze door de wijdverbreide schaapskuddes over voldoende voedsel beschikten. Sindsdien zijn er geen broedgevallen meer geweest in Midden-Europa. Gezien de regelmatige toestroom van vale gieren uit Spanje en Frankrijk in de afgelopen jaren, zouden er opnieuw broedgevallen kunnen plaatsvinden, bijvoorbeeld in de Beierse Alpen, op voorwaarde dat er dood vee op de alpenweiden achterblijft in plaats van dat het tegen hoge kosten naar het dal wordt getransporteerd.

WAARNEMING Naast het belangrijkste verspreidingsgebied in Spanje, waar je ze bijna overal

kunt zien, zijn er gunstige observatiepunten in het Franse Massif Central (vooral in de 'Grand Causses') en bij de verschillende voederplaatsen in de Alpen.

KENMERKEN Aanzienlijk groter dan een steenarend. Het vluchtbeeld van de vale gier toont lange, zeer brede vleugels met een gebogen achterrand en diep ingesneden vingers, evenals een korte staart. De boven- en onderzijden van de vleugels worden gekenmerkt door het contrast tussen de zwarte slagpennen en de lichtgekleurde

ad.

ad.

Vale gier met gras om het nest te voeren.

vleugeldekveren. De monniksgier heeft daarentegen egaal donkere vleugels. Bij het cirkelen houdt de vale gier zijn vleugels licht geheven, de monniksgier echter horizontaal. Van dichtbij vallen de witachtige, donzige kop, de lange nek en de witte kraag op. Bij jonge vogels is de halskraag licht roodbruin.

GELUID Vooral op gemeenschappelijke slaappleaatsen en bij kadavers zijn bij ruzies kakelende en krijsende geluiden te horen.

VERSPREIDING Van Zuid-Europa en Noord-Afrika oostwaarts via West-Azië tot Mongolië en Noord-India. Het Europese aandeel in de wereldwijde distributie wordt geschat op ongeveer 10%.

HABITAT Omdat vale gieren op rotsrichels broeden en als zweefvliegers erg afhankelijk zijn van opwaartse luchtstromen, geven ze de voorkeur aan landschappen met grote verschillen in reliëf, vooral droge gebieden met rotswanden en vlaktes waar veel voedsel is in de vorm van karkassen.

POPULATIEDICHTHEID EN TERRITORIA De vale gier is altijd erg sociaal, heeft gemeenschappelijke slaappleaatsen en broedt in Spanje op

gunstige rotswanden in kolonies die meer dan 100 broedparen kunnen omvatten. Op de eilanden in de Kvarnergolf langs de Kroatische kust was de afstand tussen 6 gelijktijdig bewoonde nesten gemiddeld 35 m. Vanaf de broedkolonie strekken de foerageervluchten zich uit tot 60 km. De grote sociale samenhang en het gebrek aan territorialiteit zijn belangrijke aanpassingen om samen een zo groot mogelijk voedselgebied te kunnen beheersen.

JACHTSTIJL EN VOEDSEL Alleen dode dieren dienen als voedsel, vooral middelgrote en grote zoogdieren, ook al zijn ze al vergaan. Als een gier een karkas heeft ontdekt en ernaartoe is gevlogen, komen er snel meer gieren bij. Maar het kan vele uren duren voordat van het karkas wordt gegeten. Aan het begin van de maaltijd bouwt zich een sociale hiërarchie op in de verzamelde zwerm gieren, waarbij de dominantie van individuele vogels kennelijk wordt bepaald door honger of drang om te eten. De agressieve bewegingen en vocalisaties zijn navenant intens. De dominante gier snijdt het karkas

Vale gieren wachten op hun slaappleaats in de ochtendzon op de thermiek.

Vale gieren cirkelen omhoog in de thermiek.

aan door de buikwand open te scheuren en de ingewanden eruit te trekken. Tegelijkertijd houdt hij de andere tegen met dreig- en imponeergedrag. Geleidelijk durven ze te naderen, omdat de agressiviteit verdwijnt bij verzadigde vogels, maar toeneemt bij hongerige vogels. Alleen darmen en spiervles worden gegeten, maar niet de huid, pezen en botten. Een dode stier werd door ongeveer 70 vale gieren in 3,5 uur in een skelet veranderd.

VOORTPLANTING Geslachtsrijp op een leef-

tijd van 4-5 jaar. Paren blijven levenslang samen. De balts begint al in december. Broedt meestal in kolonies op rotswanden. Het nest wordt gebouwd in een open holte of in een nis of op een groten-deels overdekte richel, zelden in een boom. Het nest bestaat uit dunne takken, de nestholte is vaak bedekt met groen.

BEGIN VAN DE LEG Januari/februari.

LEGSELGROOTTE 1 ei (92 × 70 mm; 252 g), dat meestal egaal wit is, zelden met kleine roest-

kleurige vlekken.

BROEDDUUR 48–54 dagen; beide partners broeden om de beurt en voeden de jongen met voorverteerde voedselbrij uit hun krop.

NESTDUUR 110–120 dagen. Na het uitvliegen is de jonge vogel nog enkele weken afhankelijk van zijn ouders tot hij in september het broedgebied verlaat.

OVERLEVINGSRATIO onbekend

HOOGSTE LEEFTIJD 17 jaar in de vrije na-

tuur, door ringgegevens vastgesteld. In gevangenschap 55 jaar.

TREK Adulte vogels zijn meestal standvogels, terwijl jonge vogels en nog niet geslachtsrijpe dieren ver rondzwerven, tot 3750 km, vastgesteld met satellietmetrie.

POPULATIECIJFERS IN EUROPA De totale populatie van de vale gier in Europa wordt momenteel geschat op ongeveer 33.000 paren (32.400-34.400 paren). De grootste populatie

Vale gieren kunnen snelle vluchtmanoeuvres uitvoeren.

leeft in Spanje met meer dan 20.000 paren. Een zeer succesvolle herinstructie vond plaats in Frankrijk. Daarentegen zijn de populaties op de Balkan, in Portugal en in Italië relatief laag. In het zuidelijke deel van Europees Rusland wordt de populatie geschat op minder dan 500 paren.

BEDREIGING De soort wordt door de IUCN beschouwd als 'niet bedreigd'. De populatie valse gieren neemt in Europa toe. Naast de veronderstelde afname in Noord-Afrika en Turkije, is er ook een toename in de rest van het verspreidingsgebied. Risicofactoren zijn vergiftiging, afschot en andere illegale vervolging, botsingen met de wieken van windturbines, botsingen met bovengrondse hoogspanningslijnen en elektrische schokken op onbeveiligde masten en gebrek aan voedsel.

Vale gieren verzamelen zich bij een gemeenschappelijke voederplaats.

De veldgids voor het herkennen van roofvogels

Roofvogels fascineren door hun ongewone jachtstijl, hun vliegmanoeuvres en hun spreekwoordelijke scherpe ogen. Maar hoe herken je de verschillende soorten? In deze gids zijn alle kenmerken van de 39 roofvogelsoorten in Europa overzichtelijk en eenvoudig terug te vinden.

- de meest uitgebreide roofvogelgids: zeer uitvoerige beschrijvingen over habitat, verspreidingsgebied, jachtstijl, broedgedrag en meer
- rijk geïllustreerd met meer dan 300 kleurenfoto's, tekeningen en verspreidingskaarten
- omslagflappen met alle vliegbeelden overzichtelijk weergegeven

9 789021 585703

www.kosmosuitgevers.nl

**KOS
MOS**

NUR 538 / 435
Kosmos Uitgevers,
Utrecht/Antwerpen

Vogelbescherming
NEDERLAND

